

Розділ 2

МИСЛЕННЯ ТА МОВА

2.1. ВИЗНАЧЕННЯ МОВИ

Наведений аналіз предмета логіки як науки свідчить про те, що логіка вивчає форми мислення та відношення між ними.

Форми мислення – це вихідні елементи, з яких будуються міркування, і в яких акумулюється та функціонує знання, а відношення між формами мислення – це логічні закони, згідно з якими будується знання у вигляді окремих міркувань, системи міркувань, теорій, фрагментів теорій тощо.

Завдання логіки як науки полягає в тому, щоб подати свій предмет, форми та закони мислення у вигляді такої системи, як теорія.

Своєрідністю предмета логіки є те, що він не є безпосередньо даним. Процес дослідження форм мислення та різних відношень між ними безпосередньо даним має матеріальне втілення мислення, а саме – мову. Тому мова – емпірична реальність для логіки. У зв'язку з цим виникає необхідність з'ясувати, у чому полягає здатність мови бути виразником і реалізатором мислення, чим характеризуються механізми функціонування мислення у мові, чим детермінований зв'язок між мисленням і появою різних мовних засобів.

Розглядаючи абстрактне мислення, ми вказували на таку важливу його особливість, як зв'язок із мовою, оскільки у мовленні реалізується єдність мови та мислення, яке є послідовністю слів, речень і послідовністю думок. У процесі мислення ми оперуємо мислительним змістом, який безпосередньо не збігається із тією предметною дійсністю, від якої він абстрагований. Тільки в мові цей зміст, як щось ідеальне, реально існує. Тому мова є дійсність, з якою має справу логіка.

Іншими словами, оскільки логіка має своїм предметом форми мислення та відношення між ними, а мислення нерозривно пов'язане із мовою, то логіка у цьому розумінні є наукою про мову. Але лише в цьому розумінні, інакше не можна буде відрізнити логіку від лінгвістики. Мова визначається як система знаків, між якими існують відношення, що регулюються правилами утворення та перетворення. Зважаючи на це, можна визначити мову як систему знаків із заданою інтерпретацією, яка використовується для комунікації (спілкування) і пізнання. Іноді в літературі можна зустріти визначення мови просто як системи знаків. Воно є неточним, оскільки в ньому немає вказівки на те, за якими правилами співвідноситься знак та об'єкт, який він позначає, і що саме позначає той чи інший знак. Тому-то без інтерпретації подібна система не може вважатися мовою.

Усю множину мов можна поділити на дві підмножини: *природні мови* та *штучні*. Серед природних мов розрізняють *мови зі специфікованою семантикою* та *мови із неспецифікованою семантикою* (розмовна мова різних діалектів).

Природними називаються мови, які виникають стихійно, в умовах практичної взаємодії індивідів певної соціальної групи. Природні мови використовуються насамперед як ефективний засіб спілкування.

Штучні – це мови, створені спеціально для фіксації способів, засобів і результатів пізнання. До штучних мов належать мова математики, логіки, шифри. У цих мовах комунікативна функція відступає на задній план, вони не використовуються як засіб спілкування. Їх головна мета полягає у тому, щоб ефективно зафіксувати, утримати здобуту інформацію та забезпечити її надійне передавання⁷ від одного комуніканта до іншого. Вони можуть бути засобами комунікації (спілкування) лише для спеціалістів певної галузі (математичні викладки, логічні числення, шифри тощо).

Мовами зі специфікованою семантикою є мови природничих, гуманітарних і технічних наук. Мови історії, фізики чи філо-

⁷ Можна сказати, що спілкування є також передаванням інформації від одного комуніканта до іншого, але ми маємо на увазі технічний переклад інформації з одного рівня на інший за строго визначеними правилами.

софії включають, поряд із загальноживаними фрагментами природної мови, спеціально зумовлені терміни (тобто слова зі строго заданим змістом), які становлять категоріальний апарат кожної із наук. Наприклад, слова *сила*; *простір*; *епоха* застосовують у різних галузях, але у фізиці, історії чи філософії вони мають свій спеціальний зміст, завдяки чому їх називають категорією філософії, історії чи фізики.

2.2. ПОНЯТТЯ ЗНАКУ. ВИДИ ЗНАКІВ

Отже, із наведеного визначення мови випливає, що головним її елементом є знак. Природно виникає запитання: *що таке знак?*

Під знаком розуміють матеріальний об'єкт, який символічно, умовно представляє та відсилає до означуваного ним предмета, явища, події, властивості, відношення.

У мові знаками виступають *слова та словосполучення*. Справді, слова та словосполучення є матеріальними об'єктами (в усній мові – коливання повітря, у письмовій – сліди чорнил, фарби). При цьому слова та словосполучення завжди мають певні предметні значення, тобто вказують на відповідні об'єкти.

Застосування знаків властиве різноманітним формам людської діяльності. Предметом спеціального вивчення знак стає за часів античності. У Новий час до цієї проблеми зверталися Локк, Гоббс, Лейбніц. Лейбніц указував на те, що знак своєю чуттєвою наочністю полегшує логічні операції. Використовуючи знаки, люди не тільки передають думки один одному, а й підвищують ефективність процесу мислення. Лейбніц вважав, що знаки мають відповідати двом основним вимогам:

- *бути короткими й стислими за формою та містити максимум смислу в мінімумі протяжності;*
- *ізоморфно відповідати позначуваним ними поняттям, представляти прості ідеї найбільш природним способом.*

Знаки поділяють на три види:

- *знаки-індекси;*
- *знаки-образі;*
- *знаки-символи.*

Знаками-індексами називають знаки, які безпосередньо вказують на позначуваний ними предмет. У цьому випадку між знаком і предметом існує зв'язок, аналогічний зв'язку наслідку із причиною. Наприклад, дим указує на наявність вогню, зміна висоти ртутного стовпчика – на відповідні зміни в атмосфері.

Знаки-образі мають певну подібність до відповідних предметів. Наприклад, карта; план місцевості; картина; креслення.

Знаки-символи – фізично жодним чином не пов'язані з предметами, на які вони вказують. Тут зв'язок між знаком і предметом складається або за угодою, або стихійно при формуванні мови та практичного її засвоєння конкретною людиною. Саме ці знаки складають основу мови. Слова й є знаками-символами.

Перевага знаку-символу над іншими знаками полягає в тому, що за його допомогою можна відобразити різноманітний зміст; маючи гнучкий зв'язок із предметом. Знак-символ може виразніше представити зміст (мається на увазі саме той аспект змісту, який наразі нас цікавить). Використовуючи знак-символ, ми можемо однозначно вказати на те, що для нас суттєве саме зараз у предметі, про який ідеться, який ми розглядаємо, досліджуємо.

Іншими словами, відмінність між знаками полягає саме в характері зв'язку, що може мати знак конкретного виду з предметом.

Найдосконаліший за характером – зв'язок між знаком-символом і предметом. Це дає право розглядати основні характеристики знаку на прикладі знаку-символу, оскільки все, що притаманне знаку-символу, можна із певною мірою умовності екстраполювати на *знаки-індекси* та *знаки-образі*.

Кожний знак має вказувати на певний предмет і нести певну інформацію про цей предмет. Тобто, *кожний знак характеризується предметним значенням і смислом*.

Предметним значенням знаку називається об'єкт, який позначається цим знаком. Такими об'єктами можуть бути окремі предмети, множини предметів, явища, події, властивості, відношення тощо.

Смислом є інформація, яку несе знак про предмет. Тут необхідно зауважити, що, *говорячи про смисл знаку, ми маємо на увазі*

інформацію про предмет, завдяки якій ми однозначно виділяємо предмет і відрізняємо його від інших предметів. Тобто не будь-яка інформація про предмет може відігравати роль смислу. Таку інформацію називають **прямим смислом**. Прямий смисл слів і словосполучень необхідно відрізняти від переносного та етимологічного (буквального).

Переносний смисл слова вказує лише на подібність одних об'єктів до інших. Наприклад, для характеристики нафти застосовують вираз *чорне золото*. Етимологічний смисл слова вказує на буквально походження слова. Наприклад, *біографія* – буквально означає *опис життя*.

2.3. РІВНІ СЕМІОТИЧНОГО АНАЛІЗУ МОВИ

Знакам і знаковим системам притаманні різні відношення. По-перше, *це відношення між знаками у знаковій системі, яке називається синтаксичним* (від грец. *sintaxis* – складання, побудова, порядок).

По-друге, *між знаком та об'єктом, системою знаків і системою об'єктів існує відношення, яке називається семантичним* (від грец. *semantikos* – позначуваний).

По-третє, *між суб'єктом, який використовує знакову систему, і самою знаковою системою має місце відношення, яке називають прагматичним* (від грец. *pragmaticus* – практичний).

Синтаксичні, семантичні та прагматичні відношення називають **семіотичними відношеннями**.

У ХІХ ст. американський філософ і логік Ч. Пірс заснував спеціальну науку про знаки – **семіотику**, яка вивчає властивості семіотичних відношень (семіотичні властивості) і дає методологію побудови знакових систем.

Семіотика як теорія знакових систем має три розділи:

- синтаксис;
- семантику;
- прагматику.

Синтаксисом називають розділ семіотики, що вивчає синтаксичні відношення. На перший погляд здається, що таке визначення синтаксису є тавтологічним. Насправді ж це не так. Синтаксисом називають і синтаксис знакової системи (синтаксичні відношення або правила, що визначають ці відношення), і синтаксис як науку про синтаксис знакової системи. В останньому випадку доцільніше було б вживати термін *синтактика*. Але практично до цього терміну звертаються рідко, оскільки із контексту завжди видно, про якій синтаксис ідеться.

При синтаксичному аналізі знакової системи абстрагуються від смислу та значення знаків.

Семантика як розділ семіотики вивчає властивості семантичних відношень. Зрозуміло, що термін *семантика* також має два смисли: ним позначають і семантичні відношення знакової системи, і науку про семантичні відношення знакової системи. Розрізнити смисли цього терміна в кожному конкретному випадку допомагає контекст.

І, нарешті, **прагматика** як розділ семіотики досліджує прагматичні відношення знакової системи.

Синтаксис, семантика, прагматика як розділи семіотики розробляють спеціальний інструментарій дослідження знакових систем. Зважаючи на цей інструментарій, визначають *три рівні семіотичного аналізу знакових систем*:

- синтаксичний;
- семантичний;
- прагматичний.

На **синтаксичному рівні** аналізу досліджують знаки самі по собі, тобто визначають принципи побудови знаків.

Семантичний рівень аналізу розкриває принципи співвідношення знаку та значення.

Прагматичний рівень аналізу висвітлює відношення між знаковою системою та її носієм.

Виділення трьох рівнів аналізу мови зумовлено насамперед тим, що мова розглядається як засіб, інструмент спілкування. Саме із тлумачення мови як інструменту спілкування випливає, що будь-який акт спілкування передбачає:

а) *систему засобів спілкування*, до якої належать слова, фрази, а також різноманітні знаки. Головною характеристикою засобів спілкування є їх здатність передаватися каналами комунікації;

б) *систему явищ*, до яких належать фрагменти мови. Ці явища перебувають за межами мови та складають позалінгвістичну дійсність;

в) *системи*, між якими відбувається спілкування. Їх називають комунікантами або інтерпретаторами.

Кожний із рівнів семіотичного аналізу розглядається як певна абстракція від реального процесу спілкування, де вони (рівні) виступають в єдності. У цьому розумінні на синтаксичному рівні ми беремо до уваги лише систему а) і відношення, що існують усередині цієї системи. Іншими словами, тут спілкування розглядають як звичайну маніпуляцію знаками, що зумовлена їх структурними властивостями та відношеннями.

Семантичний рівень аналізу визначається як система а), до якої додали систему в). Але це не просто система а), тобто чисті знаки. Це знаки, пов'язані (або можуть бути пов'язані) із певними типами значень. Тут предметний бік знаку, що виступає на передній план, є визначальним. Власне знаку надається другорядна роль. Певний об'єкт визначається знаком лише тому, що він може фіксувати певний зміст.

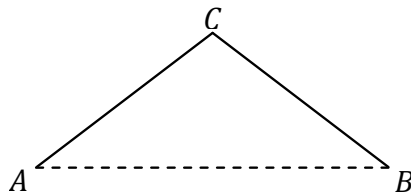
І, нарешті, *прагматичний рівень* – це така абстракція від реального процесу спілкування, яка дає можливість розглядати системи а) та в) із позицій того, ким і в яких умовах вони застосовуються. Ідеться про те, що на прагматичному рівні знак і його значення сприймаються та вживаються через зміни смислової характеристики слів і виразів, через явища емоційного забарвлення того, про що йдеться, через передумови світоглядного характеру суб'єктів, які спілкуються.

Таке розрізнення рівнів семіотичного аналізу мови, яке свого часу запропонував Ч. Морріс, по-перше, дозволяло розглядати семіотику як єдину сферу дослідження мови; по-друге, формувало цілісний підхід до висвітлення мови як соціокультурного феномену.

На розрізнення рівнів семіотичного аналізу звертає увагу Р. Карнап у "Вступі до семантики". Він пропонує відрізнати *емпіричну семіотику* від *чистої семіотики*.

Завдання *емпіричної семіотики* – вивчати мови, що історично виникли. Завдання ж *чистої семіотики* – аналізувати штучні мовні системи, створені насамперед для потреб і в межах логіки. Звідси під "чистим" синтаксисом, "чистою" семантикою і "чистою" прагматикою (до визначення якої він приходить пізніше), Карнап розумів логічний синтаксис, логічну семантику та логічну прагматику. Виділенням логічної семіотики Карнап показав, що логіка користується специфічною мовою, що є не мовою спілкування, а інструментом, методом дослідження предмету логіки. Мова логіки є втіленням, реалізатором мислення та, головне, методом дослідження мислення.

Оскільки природна мова як інструмент спілкування є також втіленням мислення, то результати її синтаксичного, семантичного та прагматичного аналізу – це база, фон, на якому могла вирости чиста семіотика. Іншими словами, численні результати емпіричної семіотики дають ключ до розуміння специфічних проблем логічної семіотики. А іноді те, що в логічній семіотиці є нормою, в емпіричній семіотиці є винятком, що зумовлений певними межами дослідницького та практичного характеру. Наприклад, аналізуючи розрізнення рівнів семіотичного аналізу К. Огден і Дж. Річардс звертаються до схеми, яка дістала назву *трикутника співвіднесення*:

Вершини трикутника репрезентують три різні системи: *A, B, C*. Взаємодія між цими системами забезпечує процес спілкування.

A – символ (у природній мові насамперед слово);

B – предмет, до якого належить символ (слово). Предмет, на який вказує символ, називають **референтом, денотатом**;

S – посередник між символом і референтом. Цим посередником є думка, яку називають смыслом, інформацією про предмет.

Суцільні лінії трикутника вказують на реальні відношення між символом і предметом і водночас на те, що відношення між символом і предметом виникли завдяки посередництву думки (смыслу).

Отже, *смысл* – це така інформація про предмет, яка однозначно характеризує предмет.

Із наведеної схеми випливають наступні залежності:

а) різні знаки можуть мати один і той самий денотат, але при цьому – різний *смысл*;

б) один і той самий знак може мати різні денотати й у той самий час – різні *смысли* (іншими словами, не може бути, щоб один і той самий знак мав різний *смысл*, а вказував на один і той самий денотат).

Ілюстрацією для першої залежності є приклад. Вирази (знаки) *Засновник логіки* та *Учитель Олександра Македонського* мають один і той самий денотат, але несуть різну інформацію (*смысли* різні).

Для другої залежності прикладом є наступна ілюстрація. Один і той самий вираз (знак) *Київ* може нести як різний *смысл*: "*сучасна столиця України*" та "*готель, розташований на вул. М. Грушевського біля Верховної Ради*", але й різні денотати.

Ці міркування, що випливають із розгляду *трикутника співвіднесення*, є спільними як для емпіричної, так і для логічної семіотики (оскільки в природних і штучних мовах мають місце ситуації відношення знаку та предмета).

Аналіз наведеної схеми показує, що вона зображує, по суті, не відношення трьох рівнів аналізу мови, не процес спілкування, а інформацію семантичного відношення (тобто відношення між знаком і значенням через посередництво *смыслу*). У цій схемі відсутній прагматичний рівень. Він лише передбачається у вигляді різноманітних станів свідомості.

Але **головна мета цієї схеми** – показати, що синтаксис, семантика та прагматика – це рівні аналізу, і якщо брати їх ізольовано

один від одного, то вони стають своєрідними абстракціями. Однак, це не означає, що кожен із рівнів аналізу не може бути застосований самостійно. Фактично це є нормою в логічній семіотиці.

Якщо досліджують знакові системи не як засіб спілкування, а як засіб фіксації, переробки, зберігання інформації, то отримують семантичний рівень аналізу, що виникає у результаті абстрагування від комунікативної функції мови. А це означає, що знакова система перестає бути мовою у лінгвістичному смислі. Ця абстракція застосовується під час вивчення мов науки, логіки та математики.

Якщо аналізують знакові системи з погляду їхніх структурних властивостей і відношень, то отримують синтаксичний рівень аналізу, який виникає завдяки абстрагуванню від семантичного та прагматичного аспектів знакових систем.

Найчастіше наведені абстракції використовуються в логіці у процесі дослідження формалізованих мов.